

תוכן העניינים

1

הקדמה

שער ראשון: ספריות ואוספי ספרים בתקופת המנדט הבריטי

פרק א: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים:
עיצובו ומיסודו בשנות המנדט

13

מעמדה של הספרייה 13

דרכי הבנייה של האוסף הלאומי והאוניברסיטאי 19

אגודות הידידים ותרומתן לפיתוח האוסף 22

גרמניה 22

פולין 24

אגודות וועדים במדינות אחרות 28

האוספים 29

דפוסי ארגון וניהול ושיטות עבודה מקצועיות 37

כוח אדם מקצועי ותקציבים 41

מפעלים ביבליוגרפיים כתשתית למחקר ולהוראה 44

שירות ליישוב בארץ ישראל 46

ספריות "ירושלים" ו"ישורון": סניפים לבית הספרים 48

אכסניה לבית הספרים: בית דוד וולפסון 50

השימוש בבית הספרים 52

ביקורת ותדמית 53

המאזן 54

- פרק ב: הספרייה הציבורית בארץ ישראל המנדטורית כסוכנת
תרבות עברית וכללית
- 59
- המקורות להיסטוריוגרפיה של הספרייה הציבורית 59
מסגרות ארגוניות מגוונות 62
העדר תמיכה כספית וציבורית 64
מגמות בהתפתחות האוספים 64
הקריאה בספריות ורישומה בקוראים 66
סיכום: הספרייה הציבורית כסוכנת תרבות עברית וכללית 70
- פרק ג: הספריות העירוניות בתל אביב וספריית "פבזנר" בחיפה
כמקרי מבחן
- 74
- תל אביב בשנות המנדט 75
התפתחות הספריות העירוניות בתקופת המנדט 78
"בית אחד העם" 85
הספרייה ע"ש הרמב"ם 92
"בית ביאליק" 94
"בית בנימין" 99
ספריית מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי) 100
אוסף יש"י אדלר 101
"בית הלבנון" 103
"ספרייה מרכזית לילדים ולנוער" 103
עיצובנות הסופרים 103
ביקורת נוקבת ותפיסה חדשה: חוות הדעת של אברהם יערי 104
הספריות העירוניות כתורמות להתמסדות המרכז התרבותי בתל אביב 112
"בית פבזנר" בחיפה כספרייה עירונית 115
ספריית "האגודה להשתלמות במדע" 116
עזובן בנימין עברי 116
מספריות האגודות לספרייה הציבורית בהדר הכרמל 117
האוסף ושירותי הספרייה 118
סיכום 119

- פרק ד: תרומתן של ספריות הפועלים לחברה היישובית
בתקופת המנדט
- 121 הספרייה המרכזית של ההסתדרות 123
שירותי ספרייה לפועלים בשנות השלושים והארבעים 132
הקמת המדור לספריות במרכז לתרבות 139
תרומת ספריות הפועלים לחברה היישובית 142

שער שני: גווילים נשרפים ואותיות פורחות

- ח"נ ביאליק: איכה ירא את האש 150
- פרק ה: ביזת ספריות ואוספים יהודיים באירופה בתקופת הרייך השלישי 151
- המשרד הראשי לביטחון הרייך 158
מוסדות וארגונים של אלפרד רוזנברג 165
הספרייה המרכזית של בית הספר הגבוה 167
המכון לחקר שאלת היהודים בפרנקפורט וספרייתו 170
עוצבות המטה של רוזנברג 176
סוכני ביזה, החרמה והשמדה נוספים 184
המנהל האזרחי בגנרל-גוברנמן 184
צוות המבצע המיוחד קוינסברג 186
הצבא 186
שטרייכר ועיתונו "דר שטימר" 187
הלשכה לסילוקין בווינה 187
ספרנים פעילים בביזת ספריות 188
יהנס פול וולטר גרותה כמקרי מבחן 189
ספריות ואוספים בין אבטחה להשמדה 196

- פרק ו: סוגיית הרסטיטוציה של נכסי תרבות וזכותו של עם ישראל
על אוצרותיו: הצעות, תחיקה, דרכי ביצוע
- 202

- פרק ז: ושב גווילים לגבולם: ציוני הדרך במאמצי הצלת הספרים
המחסן הארכיוני באופנבך
- 212 213

- התאגיד "תקומה לתרבות ישראל" (JCR) בארצות הברית 226
הדיונים בהצלת ספרים באוניברסיטה העברית: היבטים משפטיים
וקביעת מדיניות 237
- גרשם שלום ואברהם יערי בשליחות האוניברסיטה העברית באירופה 244
מאמצי הצלה בצ'כוסלובקיה 254
הפעילות באוסטריה: שלמה שונמי ויהודה לייב בילאור 263
- העברת ספרים מפולין לירושלים: פעולותיו של מנחם מנדל שניאורסון 274
שליחויות להונגריה, לרומניה, ליוגוסלוויה, לאיטליה ולהולנד 278
שלמה שונמי בעקבותיהם של ספרים נדירים ויקרי ערך: החקירות
והאכזבות 280
- העברת מחזור וורמייזא לירושלים 284
- 286 אחרית דבר
- 293 נספחים
- נספח 1: הפרוטוקולים של ישיבות ועד בית הספרים הלאומי
תרע"ט-תרפ"ו (מבחר) 295
- נספח 2: מהמועצה בענייני הספריות (תרפ"ז) 339
- נספח 3: ספרי יהודים באופנברך, גרמניה ובמקומות אחרים בגרמניה,
אוסטריה צ'כוסלובקיה ובמדינות אחרות - מדיניותה של
האוניברסיטה העברית (1948) 343
- נספח 4: משלחת האוניברסיטה העברית לאירופה להצלת אוצרות הגולה
בקיץ 1946: שש תעודות בדבר המחלוקת שבין אברהם יערי לגרשם
שלום בעניין אחריותם ומעמדם כחברי המשלחת ובעניין שובו
של יערי לארץ 346
- נספח 5: איגרת גרשם שלום אל הנהלת האוניברסיטה העברית על פעולותיו
באפריל ומאי 1946 במהלך שליחותו לאירופה להצלת ספרים 352
- נספח 6: דין וחשבון של פרופ' גרשם שלום על שליחותו לאירופה (בקץ
תש"ו) בקשר לאוצרות הגולה 357
- נספח 7: אברהם יערי: דין וחשבון על השתלשלות העניינים בפריז 385

- נספח 8: ג' שלום: דין וחשבון על פעולותי בפראג, בראטיסלבה, וינה (1946)
390
- נספח 9: דין וחשבון של פרופ' ברגמן על נסיעתו לפראג (1946)
398
- נספח 10: דין וחשבון סודי ביותר של ד"ר ארתור ברגמן אודות פעילותו בפראג (1947)
402
- נספח 11: דו"ח על הפעולות שנעשו בכדי להעביר לא"י ספרים מספריות יהודיות שנשדדו על ידי הנאצים והועברו על ידם למקומות שונים בצ'כוסלובקיה; נמסר על-ידי זאב שק, שליחה של האוניברסיטה העברית בפראג, מ-1 לספטמבר 1947 עד 1 ליולי 1948
417
- נספח 12: ש' שונמי וי"ל בילאור: דו"ח על מסע הצלת רכוש תרבותי יהודי באירופה מטעם האוניברסיטה העברית ומשרד הדתות, ספטמבר-דצמבר 1952. הוגש לאוניברסיטה העברית ומשרד הדתות
435
- נספח 13: שלמה שונמי: שליחות לאירופה מטעם משרד הדתות והאוניברסיטה העברית בקיץ 3.11.66-24.8.66
453
- נספח 14: איגרת שלמה שונמי אל הרקטור ונשיא האוניברסיטה העברית בדבר חיפוש ואיתור האוצרות הנדירים
464
- ביבליוגרפיה וקיצורים
469
1. מקורות ארכיוניים וקיצוריהם 469
2. מקורות נדפסים וקיצוריהם 472
- מפתח האישים המוסדות והגופים הציבוריים
491
- מפתח הספריות והארכיונים
520
- מפתח עיתונים וכתבי עת
532
- רשימת הלווחות
לווח 1: התפתחות האוסף בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בשנים 1920-1946
35
- לווח 2: התפתחות האוסף (באחוזים) בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בשנים 1920-1946
36
- לווח 3: חלוקת העבודה בין עובדי בית הספרים ב-1926
38
- לווח 4: היקף השימוש בבית הספרים
53

77	לוח 5: אוכלוסיית תל אביב בשנים 1920–1947
78	לוח 6: שנות ייסודן של הספריות העירוניות בתל אביב
79	לוח 7: גידול האוסף בספריית "שער ציון" בשנים 1925–1949
81	לוח 8: הספריות העירוניות בשנת 1946–1947
90	לוח 9: מבנה האוסף של עיזבון אחד העם
91	לוח 10: השימוש שנעשה בספריית "בית אחד העם"
97	לוח 11: מבנה האוסף של עיזבון ביאליק
101	לוח 12: מבנה אוסף עיזבון מיכה יוסף בן-גריון
102	לוח 13: מבנה אוסף יש"י אדלר
109	לוח 14: הוצאות הערייה לספריות בשנים 1920–1946
123	לוח 15: התפתחות האוסף בספרייה המרכזית של ההסתדרות תרפ"א-תרצ"א
127	לוח 16: מספר הקוראים בסניפים
128	לוח 17: השימוש בעיתונים ובכתבי עת בספריית ברזלי בתל אביב ביום ל' בסיוון תרפ"ז
135	לוח 18: ספריות בהתיישבות העובדת בשנת תש"ט
197	לוח 19: תהליך עיבוד הספרים
217	לוח 20: תפוקות המחסן ופעילותו ממרס 1946 ועד אפריל 1949
219	לוח 21: כמות הפריטים שמוינו ונשלחו ממחסן אופנבך מ-2 במרס 1946 ועד 30 באפריל 1949
221	לוח 22: המבנה הארגוני במחסן אופנבך
223	לוח 23: תכנית עבודה למיזן הספרים (מרס 1946)
224	לוח 24: תכנית עבודה למיזן (מאי 1946)
225	לוח 25: סימני בעלות שצולמו במחסן אופנבך
233	לוח 26: חלוקת הספרים על ידי JCR יולי 1949–ינואר 1952

רשימת האיורים

- "בית וולפסון", משכנו של בית הספרים על הר הצופים, 1930–1948. כריכה קדמית.
 החרמת ספרים בטאלין (לשעבר רבל) בירת אסטוניה. כריכה אחורית.
 עובדי בית הספרים בשנת 1935 42
 "הבית האדום" ברח' הירקון בתל אביב, מקום משכנם של מועצת פועלי תל אביב
 ושל "חדרי העיון על-שם נחמן סירקין" 133
 ספריית הפועלים של ועדת התרבות המרכזית של ההסתדרות בירושלים, דלפק
 ההשאלה המבדיל בין הקוראים לספרים ולספרנים 137

- ספרים וכתבי עת שהוחרמו בסמולנסק על ידי עוצבת המטה של רוזנברג בשנת
1942 179
- החרמת ספרים בספריית יו"א בווילנה באפריל 1943 182
- פירוק תיבות והעמדת ספרים שדודים שהועברו לספריית "המכון לחקר שאלת
היהודים" בפרנקפורט ע"נ מייץ מימין הספרן יוהנס פול 193
- ספרים וארכיונים שנתקבלו למחסן הארכיוני באופנבך מחכים למיון ולהשבתם
לבעליהם 218
- פרופ' גרשם שלום מן האוניברסיטה העברית מסייע בזהוי כתבי יד עבריים במחסן
אופנבך, קיץ 1946 246
- שלמה שונמי (ראשון משמאל), שליח האוניברסיטה העברית, עם ספרנים אוסטרים
במחסני ספריית אוניברסיטת וינה 264

הקדמה

habent sua fata libelli

שערו הראשון של חיבור זה עוסק באוספי ספרים וספריות שהיו בבעלותם של יהודים ושימשו כסוכני תרבות, בתולדותיהם ובגורלם בארץ ישראל ובתרומתם לחברה היישובית בתקופת המנדט הבריטי. במוקד הדיון עומדים בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, הספריות העירוניות בתל אביב ובחיפה, ספריות הפועלים בהתיישבות העובדת ושירותי הספרייה של ההסתדרות ומועצות הפועלים.

בכך הספר הזה קרוב בתוכנו, ולמעשה מהווה המשך לקודמו "ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית"¹. בקודמו, הוא עוסק באוספי ספרים ובספריות יהודיות בלבד. הספריות המוסלמיות והנוצריות בארץ ישראל נדונו במקום אחר.² כותרו של החיבור מתייחס לשערו השני, שבו נדונו המאמצים שהשקיעו האוניברסיטה העברית ובית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי לאחר השואה בהצלת שרידי אוספי הספרים והספריות שהיו בעבר בבעלות יהודי אירופה ובהעברתם לארץ ישראל. ניסיונות ההצלה של אוספים וספריות אלה שכוננו "אוצרות הגולה", וכן ההצלחות והכישלונות, נדונו על סמך תעודות המתפרסמות בחיבור זה לראשונה, ובהן הדיווחים של שליחי האוניברסיטה על פעולותיהם באירופה. הדיונים על הצלתם של אוצרות הגולה באירופה, פעולותיהם של שליחי האוניברסיטה, העברת מאות אלפי ספרים לירושלים וחלוקתם בין הספריות בארץ, ראשיתם בשלהי תקופת המנדט והמשכם בתקופת המדינה. סוגיות אלה מהוות לדעתי לא רק פרק חשוב ומעניין בתולדות הספריות בארץ ישראל, אלא יש להן אף זיקות לתולדות היישוב בארץ ישראל ולתולדות עם ישראל.

לספריות כסוכני תרבות יש תפקידים שונים ומגוונים, מהם חומריים ומהם סמליים. הספריות משקפות את הצרכים התרבותיים והחברתיים של החברה שכוננה אותן. הן מהוות מאגרים של תרבות, וכן מאגרים של היסטוריה מקומית ושל הזיכרון הקולקטיבי. הן מפיצות את ההישגים האינטלקטואליים של החברה, וחיוניות

1 שידורסקי, ספרייה וספר.

2 שידורסקי, ספריות בפלסטינה בתקופה העות'מאנית.

הקדמה

לתהליכים חינוכיים המכניסים את האדם לחיים אזרחיים. הן משמרות ציוויליזציה, בכך שהן מאפשרות לכל דור חדש להחזיק ולהפעיל את תשתיות החברה ואת ארגוניה ומחקריה. הן משמרות את החכמה המצטברת של העבר ואגרות מידע בהווה – שני תפקידים התומכים ביצירת סינתזה תרבותית ובהיווצרותו של ידע חדש. הספרייה יכולה להוות סמל בתור אוצר של ידע ומרכז לאיסוף ספרים המשמשים מוקד לסמכות וגם לאי-הסכמה ולהתנגדות. עמידותם של אוספים בעלי ייחודיות ומצוינות המרוכזים במקום אחד, יוצרת סמכות מסוימת, מעין ארון ספרים שספריו מיועדים ללימוד ולהוראה וכמשמרת ידע או כאתר מקודש באופן רשמי של עבודה ומחקר. הספרייה יכולה גם לפעול כסמל לשימור הספרות והלשון הלאומית, כמשמרת הזיכרון של כת, מפלגה או תנועה חברתית. אוסף ספרים מיוחד נוצר לעתים לצורך האדרת זיכרונות מסוימים, כמאגר ראקטיבי, כאמצעי פוליטי או דתי הגורם לכידות או משמש מטרה להתנגדות, וכאתר סמלי של זיכרון קולקטיבי.³ מישל פוקו הציג את הספרייה כהטרטופיה ייחודית לתרבות המערבית של המאה התשע עשרה. בספרייה הזמן אינו חדל מלהצטבר ומגמתה לצבור הכול, לכונן סוג של ארכיון כללי, לכלוא במקום את כל הזמנים והתקופות ואת כל הצורות והטעמים, לכונן מקום של כל הזמנים שהוא עצמו יהיה מחוץ לזמן, דהיינו "סוג של מצבור מתמיד ולא מוגדר של זמן במקום נייח".⁴ גם הרמזים על מקורותיו של ספר, כגון חותמת, הקדשה, אָקס ליֶבְּרִיס, מהווים ביטוי להטרטופיה כאתר הממחיש את הזמן המצטבר לעד.⁵

בדומה למניעים השונים להקמתם ולצרכים השונים של קוראיהם בארץ ישראל ובמדינות הפזורה, נבדלו אוספי הספרים והספריות היהודיות מאלה של האחרים גם במגוון סוגיהם ובדרכי התפתחותם.⁶ תולדותיהם התאפיינו בתהליך המעבר מספריית בית המדרש ובית הכנסת לספריית הקהילה היהודית, מעבר שהבליט את תהליך החילון באוספיהם מן הספרות הדתית-תורנית לספרות חילונית בעלת מאפיינים אוניברסליים. הספריות והאוספים היהודיים סימלו את תולדות העם היהודי. סביבם נרקמו חייו וגורלו והם היוו תמיד מרכז לחיי הקהילה. תוכן אוספיהם היה רב-לשוני, יותר מתוכנם של אוספים וספריות של לא-יהודים. אוספיהם היו מורכבים מלשונות היהודים, ונוספו עליהם גם מן הלשון או הלשונות המקומיות. הם תיווכו בין הקורא לספר וסיפקו דימויים ומסורות של התרבות היהודית. לעתים הם שימשו אתרי

3 רון, תהודת האבדן.

4 פוקו, הטרטופיה, עמ' 16.

5 קירכהוף, בתי ספרים, 143–144.

6 דינר, מבוא.

הקדמה

מקלט מחיי יום יום או מאילוצים פוליטיים.⁷ הספריות והאוספים היהודיים מעידים על מידה רבה יותר של ניעות מאשר ספריות ואוספים של לא־יהודים. הם מצויים במקומות רבים. בין שתכניהם היו ספרות קודש ובין שהיו ספרות חולין, גורלם לא שפר עליהם. הם הוחרמו, פוזרו, נשרפו, נכחדו והוענקו לספריות ולמוסדות לא־יהודיים, הועברו ממקומם הגאוגרפי ונדדו ממקום למקום. וכבר נאמר שתולדותיהם בעת החדשה הוא בעיקר סיפור של הגירה, בדומה לגורל בעליהם.⁸

בספר זה מתוארים תהליכים מנוגדים ולעתים קוטביים, כגון בנייה והריסה, איסוף ופיזור, אבטוח והשמדה, זיהום וטיהור, שיקום וגריסה, קיבוע וניוד, שימור ודילול ובמיוחד – ביזה ורסטיטוציה. תהליכים אלה הפועלו על אוצרות ספרים וכתבי יד בספריות ובאוספים שהיו בבעלות פרטית וציבורית של יהודים. אוסף לאומי ואוניברסיטאי נבנה בשנות המנדט בירושלים במטרה לאסוף, לרכז ולשמר את אוצרות הרוח של העם היהודי ולמלא תפקיד חברתי ואידאולוגי בעל משמעות כסמל להגשמת הציונות ובתהליכי בניין אומה. בתל אביב ריכזה העירייה והעבירה לרשותה את עיזבונותיהם ואת אוספיהם הפרטיים של סופרים ומשוררים כחיים נחמן ביאליק ואחד העם. הם פתחו לספריות ציבוריות־עירוניות במטרה לאבטח ולשמר את מורשתם. ההסתדרות הכללית הקימה ספרייה מרכזית וסיפקה שירותי ספרייה להתיישבות העובדת, ובכך תרמה להגשמת מטרות פוליטיות, חברתיות ואידאולוגיות של בניין חברה פועלית סוציאליסטית. בעת ובעונה אחת עם תהליכי הבנייה, האיסוף, הריכוז והשימור של מורשת היהדות בארץ (תהליכים המתוארים בשער הראשון של ספר זה) פעל שלטון הרשע הנאצי בגרמניה במגמה להשמיד את התרבות היהודית ולהכחיד את זכרה באמצעות שריפתם והשמדתם של אוצרות רוח יהודיים, טיהור אוספי ספריות גרמניות מספרות יהודית, ופיזור ופינוי אוספים יהודיים לגטאות ולמחנות ריכוז. עם זאת פעלו הנאצים גם לאבטחתן ולשימורן של ספריות יהודיות שלמות, לצורך מחקר עתידי שנועד לתרום בדיעבד ללגיטימציה של השמדת עם ישראל ומורשתו.

בשני השערים של חיבור זה ניסיתי לתעד ולתאר את התהליכים הקוטביים שצוינו: בשער הראשון – את תהליכי הבנייה וההקמה של מערכת הספריות בארץ ישראל המנדטורית, ובשער השני את תהליכי ההרס, הביזה וההחרמה של ספריות יהודיות באירופה ואת המאמצים להצלת שרידיהן לאחר השואה.

7 למשל פרנץ קפקא ציין את בית הספר הגבוה ללימודי יהדות בברלין כ"אתר השלום" וכמפלט מן החיים הפראיים בברלין. ראו קפקא, איגרות.

8 קירכהוף, בתי ספרים.

הקדמה

תקופת המנדט מציינת המשכיות: מצד אחד, בתהליך מיסודה של הספרייה בחברה היישובית, ומצד אחר, בהעדר תמיכה חומרית מספקת בהחזקתה ובפיתוחה. רוב הגורמים שהאיצו את התפתחות הספריות בשלהי התקופה העותמאנית היו פעילים גם בתקופת המנדט, כגון מסורת הלימוד ומרכזיותו וייחודו של הספר בחברה היהודית; האידאולוגיה של התנועה הלאומית היהודית; התפתחות החינוך הלאומי העברי ותחיית הלשון העברית; פעילותם של ראשוני המורים ויזמותיהם בתחום פיתוח ספריות; האידאולוגיה הסוציאליסטית של תנועת הפועלים בארץ ישראל ופעילותן של אגודות וולונטריות ביישוב היהודי. כל אלה נדונו בהרחבה בספרי הקודם. ואולם נוספו עליהם גורמים נוספים ובראש ובראשונה חסותו של השלטון המנדטורי שאפשר את התפתחות המפעל הציוני והעניק יד חופשית ליזמות פיתוח בתחומי החינוך והתרבות. שורשיהן של הספריות הציבוריות, ספריות בתי הספר, ספריות הפועלים והספריות המקצועיות מצויים בשלהי התקופה העותמאנית. בתקופה זו גם נדונה מהותה של ספרייה לאומית יהודית שעתידה להיכון בירושלים. בתקופת המנדט הבריטי חלו תהליכי התרחבות וגיוון במסגרות המנהליות שהחזיקו והפעילו ספריות. הספריות היו חלק מרשת ענפה של ארגונים ושל מוסדות אשר מילאו תפקידים שהיו שמורים בדרך כלל לרשויות ממלכתיות. בהשוואה לתקופה העותמאנית, זכו הספריות בתקופת המנדט לתמיכה כספית רבה יותר מצד המוסדות הרשמיים של היישוב, כמו הוועד הלאומי והרשויות המקומיות. אמנם היקף התמיכה הכספית גדל, אבל לא היה בו כדי להשתית את הספריות על בסיס יציב די הצורך כדי להביאן לפיתוח מלא של שירותיהן. הוועד הלאומי וההסתדרות הכללית הכירו בחיוניותה של הספרייה לחברה היישובית, ולפיכך הקימו גם יחידות מנהליות שהופקדו על פיתוח שירותים ספרייתיים, כגון המדור לספריות במחלקת התרבות של הוועד הלאומי והמדור לספריות במרכז לתרבות של ההסתדרות הכללית.

התמורות העיקריות שחלו בארץ ישראל המנדטורית בתחום הספריות היו:

1. עיצובה ופיתוחה של ספריית "מדרש אברבנאל" לספרייה לאומית מרכזית לארץ ישראל ועם ישראל ולספרייה אוניברסיטאית. חוץ לספרייה הלאומית היהודית הפך למציאות. תחת גג אחד הוקמה ספרייה לאומית ציבורית ואוניברסיטאית. מוסד לאומי זה הפך בתוך זמן קצר לספרייה המובילה בארץ ישראל.
2. לראשונה בארץ ישראל ניתנו שירותי ספרייה ברמה ארצית לרובד מוגדר של האוכלוסייה היהודית — להתיישבות העובדת בכפר ולפועלים בעיר. שירותים אלה פותחו על ידי ההסתדרות הכללית שבמרכזם ספרייה המרכזית.

הקדמה

3. פותחו שירותי ספרייה לאוכלוסייה העירונית על ידי רשויות עירוניות או מעין עירוניות.
4. התפתחותן של ספריות מקצועיות שתמכו בעבודה מעשית מקצועית ומחקרית במיוחד בחקלאות ברפואה ובטכנולוגיה.
5. שלושה תחומים עיקריים ציינו את ראשית תהליך ההתמקצעות של הספרנות: ההכשרה המקצועית, האוריינטציה של השירות לקהילה כשליחות וההתארגנות המקצועית.
6. עקב תהליך ההתמקצעות החלו להיבנות בשלהי תקופת המנדט אוספים שיטתיים ופונקציונליים לצרכי הקהילה האקדמית והמקצועית. מגמה זו ניכרה במיוחד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בספריות האוניברסיטה העברית, בספריות הרפואיות שפותחו בשיתוף פעולה בין בית הספרים, אגודת הרופאים היהודים בארצות הברית ביזמת ד"ר יוליוס ירחע וההסתדרות הרפואית בארץ ישראל, בירושלים, בתל אביב, בחיפה, בטבריה, בעפולה ובראש פינה. זאת ועוד, תהליך ההתמקצעות סלל את הדרך להקמת ארגון ספרנים ארצי ב־1952 ולהקמת בית ספר אקדמי לספרנות, ארכיונאות ומידע באוניברסיטה העברית בירושלים ב־1956.
7. הספריות הציבוריות דאגו לרכוש את רוב התפוקה המו"לית האינטנסיבית, ובאופן זה הורחב וגוון ההיצע של הספר העברי לקוראיהן.
- לפרק הדין בעידן הפורמטיבי של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי צורף בחלק הנספחים נספח 1 ובו מבחר מן הפרוטוקולים של ישיבות ועד בית הספרים הלאומי תרע"ט-תרפ"ו. הפרוטוקולים מתעדים את ימי הבראשית של מוסד ציוני-לאומי מוקם והולך עם כל בעיותיו. במוקד דיוני הוועד עמדו מהותה, תפקידיה ומטרותיה של הספרייה ומדיניותה בנוגע למהות אוספיה, עדיפויות ברכישת ספרים, רכישת אוספים פרטיים וכתבי יד ושירותי קוראים. התעודות נועדו לתמוך ולתעד את שנאמר בפרק הדין בבית הספרים ולהשלים את התמונה שתוארה בו.
- במוקד השער השני של החיבור נדונו ציוני הדרך במפעלם רב ההיקף של בית הספרים והאוניברסיטה העברית להצלת שרידי ספריות ואוספים יהודיים והעברתם לארץ ישראל. בשנים האחרונות נחקרו היבטים שונים של שוד הנכסים הרוחניים שביצעו הנאצים בגרמניה ובמדינות הכבושות. מחקרים אלה התמקדו בעיקר ביצירות אמנות ולא דווקא בספרים ובספריות. גם אם עסקו בספרים ובאוספים, לא עשו צדק עם גורל הספרים היהודיים. פעילותם של שליחי האוניברסיטה באירופה במטרה להציל את שרידי הספריות היהודיות ניתנת להסבר ולדיון רק בזיקה להקשר הכללי של הביזה הנאצית. לפיכך הוקדם דיון עדכני ככל שניתן על סוכני הביזה וההחרמה של נכסי הרוח היהודיים על ידי הנאצים, לדיון במאמצי ההצלה. במוקד

הקדמה

פרק זה נדונו סוכני הביזה העיקריים: המשרד הראשי לביטחון הרייך ומוסדותיו של אלפרד רונברג, כולל עוצבות המטה שלו. במהלך הדיון בסוכנים אלה הודגש שיתוף הפעולה מצד ספרנים בעלי השכלה אקדמית ומצד מומחים בתחומי ההיסטוריה, האמנות והיהדות, שסייעו לסוכני הביזה במבצעים. מצד אחד סייעו הספרנים לסוכני הביזה שביקשו "לפתור את שאלת היהודים" על ידי השמדתם הרוחנית והפיזית, ומצד אחר סייעו להם בביצוע מיזמים "מדעיים" שבעטיים היה עליהם לאבטח את אוצרות הספרים כדי שישמשו צידוק בדיעבד להשמדת היהודים. להשמדת ספרים יש מסורת היסטורית-תרבותית עתיקת ימים וההתייחסות אליה היא כאל מקרה קיצוני של צנזורה.⁹ שייקספיר נתן ביטוי לתופעה זו במחזהו "הסערה", שבו קליבן העבד התאוותן דוחק בטרנינקולו ובסטפנו לחסל את פרוספרו ההומניסטן. וזאת לא לפני שיבוזו וישרוף את ספרייתו, ספרייה שפרוספרו הציל והביא למקום גלותו:

כְּמוֹ שְׂאֲמַרְתִּי הוּא נוֹהֵג לִישׁוֹן
 אַחַר הַצְּהָרִים: אֲזוֹ תוֹכֵל
 לְמַחוּץ לוֹ אֶת הַמֶּטֶחַ, אַחֲרֵי
 אֲשֶׁר תִּיקַח אֶת הַסְּפָרִים שְׁלוֹ;
 אוּ בְקוֹרָה לְשֹׁבֵר אֶת גְּלִגְלָתוֹ,
 אוּ לְבַקֵּעַ אֶת כְּרִסוֹ בְּמוֹט,
 אוּ בְסִפִּין לְחַתֵּךְ אֶת גְּרָגְרָתוֹ.
 תִּזְכֹּר רֵאשִׁית לְקַחַת אֶת סְפָרָיו;
 כִּי בְלָעֵדָם הוּא סָתֵם שׁוֹטֵה, כְּמוֹנִי,
 וְאֵין לוֹ רוּחַ גַּם אֶחָד אֲשֶׁר
 יִסוּר לְפַקְדָתוֹ: בְּלָם, כְּמוֹנִי,
 שׁוֹנְאִים אוֹתוֹ שְׁנֵאָה עֲזָה. רַק אֶת
 סְפָרָיו תִּשְׂרֹף...¹⁰

הזינריך היינה ביטא באופן תמציתי וקולע את הקשר שבין שרפת ספרים להריגת בני אנוש בטררגדיה שלו "אלמנזור": "שם במקום ששורפים ספרים, ישרפו לבסוף גם בני אדם".¹¹ דברים אלה לא נשארו בגדר מטפורה בלבד. ההיסטוריה המחישה אותה פעמים רבות.

9 פלכטה, צנזורה.

10 שייקספיר, הסערה, עמ' 109–110.

11 היינה, כתבים, עמ' 16. לונטל, מורשת קליבן. ההערות הביבליוגרפיות למאמר זה מפרטות חיבורים אחדים בסוגיית השמדת ספרים.

הקדמה

ספר זה אינו עוסק בהשמדת ספרים על ידי כוחות טבע כרעידות אדמה או שיטפונות, אלא בהרס ספרים וספריות מעשי ידי אדם עקב ביזה שיטתית. מעשי הנאצים היו בגדר מעשי טרור מאורגנים, פעילות אלימה שכוונה נגד חיי הרוח, נגד תרבות. לאחרונה נטבע המונח Libricide כמציין פעילות כזאת המבוצעת בסמכות השלטון ובהיקף רחב על מנת לקדם מטרות אידאולוגיות קצרות טווח וארוכות טווח.¹² ואולם מן הראוי לזכור שהמשטר הנאצי דאג גם לאבטח ולשמר ספריות ואוספים יהודיים שלמים כדי שיוכל להשתמש בהם לאחר המלחמה במחקרו על גזעים נחותים. ספריות ואוספים אלה, כגון הרזונטליאנה באמסטרדם וספריית "כל ישראל חברים" בפריז, הושבו לאחר סיום מלחמת העולם השנייה בשלמותם לבעליהם במסגרת תהליכי רסטיטוציה.

ראשיתה של פעילות האבטחה וההצלה של הספרים בתום המלחמה הייתה בהקמת המחסן הארכיוני באופנבך שבגרמניה על ידי צבא הכיבוש האמריקני. תפקידיו של המחסן היו ריכוז ואבטוח אוצרות הספרים שנבזזו במטרה להשיבם לבעליהם או ליורשיהם החוקיים במהירות האפשרית. האוניברסיטה העברית השתלבה במאמץ הכללי של יהודי ארצות הברית ואנגליה להצלת אוצרות הגולה במסגרת התאגיד "תקומה לתרבות ישראל" (JCR). ואולם משנת 1953, לאחר סיום פעולותיו של התאגיד, פעלה האוניברסיטה לבדה או בשיתוף פעולה עם משרד הדתות במפעל הצלת הספרים. המחסן באופנבך והתאגיד היו שני ציוני הדרך הראשונים בפעילות ההצלה. האוניברסיטה פעלה באטיות והשתלבה מאוחר יחסית במאמצי ההצלה. ועדה משפטית מטעמה קבעה שאין מקום ומוסד בעולם היהודי הזכאי, מבחינה תרבותית מוסרית ואנושית, להתמנות לנאמן של העיזבון התרבותי של הקהילות החרבות בגולה כבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. ברוח זו פעלו שליחי האוניברסיטה במסגרת התאגיד ובקרב שרידי הקהילות היהודיות באירופה. פעולותיהם תועדו בדינים וחשבונות שהגישו להנהלת האוניברסיטה. מבחר התעודות המתפרסם בנספחים משקף את פעילותם.

מן הראוי להדגיש כי סיפור הצלת אוצרות הגולה המובא כאן איננו משנה סדורה ושלמה. לכך יש טעמים אחדים: בעיזבונה של חנה ארנדט בספריית הקונגרס בווינגטון מצויה רשימה המפרטת את תוכנו של ארכיון התאגיד "תקומה לתרבות ישראל". רשימה זו מעידה על שארכיון זה היה עשיר בתעודות חשובות ועל הסדר המופתי ששלט בו. מצערת העובדה שהארכיון אבד. מכתביה של ארנדט מעידים על כך שהוא היה בלתי נגיש משנות השישים של המאה העשרים. עובדה זו מכבידה על האפשרות להעריך נכונה את פעולות התאגיד. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ובספריות יהודיות בארצות הברית, כמו גם בעיזבוננו של

12 קנות, ליברסייד. וראו גם את התייחסותה של המחברת לתקופה הנאצית בפרק 4 בחיבורה.

הקדמה

סלו (שלום) ברוך באוניברסיטת סטנפורד שבקליפורניה, מצויים דוחות ואיגרות של התאגיד, ואולם אין בכל אלה כדי להציג תמונה כוללת ואמינה. זאת ועוד, בעיזבוננו של שלמה שונמי, מי שמילא תפקיד מרכזי בפעילויות ההצלה באירופה, נמצא פנקס קטן ועליו רשום "תוספת ליומן" ובו רישומים אחדים מתקופת חייו האחרונה המתאייחסים לשליחויותיו באירופה. ואולם לא היה אפשר לאתר את היומן. נשארנו עם ה"תוספת" בלבד. אילו איתרנו את היומן, אין ספק שתוכנו היה זורה אור על כמה היבטים חשובים ונסתרים בפרשיות הקשורות לאוצרות הגולה. מסיבות אלה היה מן ההכרח להגביל את הדיון בסוגיית הצלת אוצרות הגולה לציוני הדרך העיקריים בלבד.

מבחר מן הספרות המשנית בנושא גורל הספר והספריות היהודיות בתקופת הרייך השלישי, מאוזכר בהערות. כדי לקבל תמונה מפורטת יותר על פרשיות אוצרות הגולה, יהיה צורך להמשיך את המחקר ולבחון תעודות בארכיונים נוספים, כגון אלה שבמחלקת המדינה של ארצות הברית. ציוני הדרך שהובאו בספר זה מאירים פרקים והיבטים שונים במפעל הצלת אוצרות הגולה, אך אין בהם כדי למצות את הנושא עד תומו. ספק אם לנוכח המגבלות שנמנו לעיל יהיה הדבר בגדר האפשרי. תקוות המחבר היא שפרקי הספר הזה יסייעו במידת מה להבנה טובה יותר של החיים החברתיים וההיסטוריים של תרבות הדפוס והספר שהספריות סייעו למסד במאות השנים שחלפו.

* * *

המחקר בתולדות הספריות בתקופת המנדט חייב בחינה של מקורות ראשוניים רבים בארכיונים שונים. ראשיתו של בית הספרים כבית ספרים לאומי ואוניברסיטאי ובמיוחד המשא ומתן בין ההסתדרות הציונית לאוניברסיטה העברית בדבר אופיו ומהותו של בית הספרים, בעיית הבעלות, השליטה והניהול בו חייבו עיון בתיקי ההסתדרות הציונית שבארכיון הציוני המרכזי, ובגנזך האוניברסיטה העברית. החומר הארכיוני העיקרי המתאייחס לתקופת המנדט ולתקופת הניהול של שמואל הוגו ברגמן וגוטהולד וייל נמצא בעוקדנים ובתיקי ההתכתבות של ארכיון בית הספרים, שרובם הגדול טרם שולב ונרשם ברשימת היסוד של תיקי הארכיון שסימנם 40793 במחלקה לכתבי יד וארכיונים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. בארכיון עיריית תל אביב נעשה שימוש בתיקי מחלקת החינוך והתרבות שכללו את ההתכתבות השוטפת והחומר המתאייחס לספריית "שער ציון". ואולם הסקר המקיף על הספריות העירוניות בתל אביב שחיבר אברהם יערי מצוי בשלמותו רק בעיזבון יערי במחלקה לארכיונים וכתבי יד, בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. לעזר רב הייתה הכרסת הישנה של

הקדמה

קטלוג אוספו הפרטי של חיים נחמן ביאליק שנשמרה (ולא חוסלה כבספריות רבות אחרות) ב"בית ביאליק" בתל אביב. כן נבדקו תיקי מחלקת התרבות והחינוך בארכיון עיריית חיפה. תיקי ועדת התרבות המרכזית של ההסתדרות, תיקי ועדת התרבות של מועצת פועלי תל אביב ושל יישובים אחרים בארץ נבדקו במשך תקופה ארוכה בארכיון המכון לחקר תנועת העבודה על שם פנחס לבון בתל אביב.

המחקר בבית אוספי הספרים והספריות היהודיות באירופה והפעילות להצלתם לאחר סיום מלחמת העולם השנייה חייב עיון במספר רב של ארכיונים שמחוץ למדינת ישראל, נוסף על אלה שבארץ, ואלה הם: ארכיון הג'וינט בניו יורק, מחלקת הארכיונים וכתבי יד בספריית הקונגרס והארכיון הלאומי בושינגטון, הארכיון הלאומי בגרמניה בקובלנץ, בפוטסדם ובברלין, ארכיון העיר פרנקפורט ע"נ מיין, הארכיון הלאומי באנגליה בקיוי שלונדון, המרכז לתיעוד היהדות בת זמננו בפריז, ארכיון מכון המדינה לתיעוד המלחמה באמסטרדם. בארץ נבחנו תיקי יהודה לייב מאגנס ועיזבון ארנסט גרומך בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים, ותיקי עיזבון של גרשם שלום ושלמה שונמי במחלקה לכתבי יד וארכיונים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. עיון ממושך ומדוקדק נעשה בתיקי "אוצרות הגולה" שסימנם 4^o793/212 באותה מחלקה. חלק מעיזבון שלמה שונמי היה בידי בתו, הגברת נורית רייכמן בירושלים.

בשמחה רבה ברצוני להודות למנהלים ולעובדים של הארכיונים והספריות בארץ ובחוץ לארץ על השירות המצויין והסיוע הממושך שהוענק לי ועל הסבלנות הרבה שגילו עובדי הארכיונים לבקשותי הרבות.

תודה מיוחדת מובעת כאן לפרופ' זאב גריס שקרא את כל כתב היד, העיר וגם האיר עניינים שונים בטקסט, לפרופ' ישראל קולת ז"ל על הערותיו לפרק הדן בתרומת ספריות הפועלים לחברה היישובית ולבני משפחת שלמה שונמי, הגברת נורית רייכמן ופרופ' גדעון שונמי, שאפשרו למחבר לעיין בחלק מעיזבונו של אביהם שנשאר ברשותם ועל הערותיהם. כמובן לא ייפקד כאן מקומם של אנשי הוצאת "מאגנס", מנהלה חי צבר, הממונה על ההפקה רם גולדברג, העורכת הלשונית זהבה כנען, אילנה שמיר וכל צוות ההוצאה על טיפולם המסור בכתב היד ובהפקתו כספר.

רב תודות גם לחווה מייברג ולרחל יורמן על מסירתן הרבה ודקדקנותן בעריכת המפתחות. רחשי תודתי נתונים גם לתלמידיי בשיעור ובסמינר בתולדות הספריות בארץ ישראל שניתנו במשך שלושים השנים האחרונות בבית הספר לספרנות, ארכיונאות ומידע באוניברסיטה העברית ושעבודותיהם ודיוניהם הפרו היבטים שונים במחקר זה.

הקדמה

תודתי נתונה למחלקה לכתבי יד וארכיונים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, לארכיון המכון לחקר תנועת העבודה על שם פנחס לבון, ולארכיון "יד ושם" על צילומי התמונות והתעודות. הספר מוקדש לזכרה של רעייתי רות ז"ל שליוותה את חיבור הספר עד קרוב לסימו ועזבה אותנו לפתע ולא זכתה לראותו בדפוס. החוב שאני חייב לה גדול מכפי שאני יכול לפרטו כאן. החיבור מוענק באהבה רבה לבני משפחתי אורי, נורית, שחר וטל, יבדלו לחיים ארוכים.